

Kettős kötelékben. A 17. századi lengyel–magyar unitárius érintkezésekről²

A dolgozat megállapítja, hogy bár a modern kutatások 19. századi elindulása után axiómának számított a téma jelentősége, az árnyalt és tárgyyszerű megközelítés a mai napig akadályokba ütközik. A 16. század esetében súlyos nehézségeket okozott a levéltári forrásanyag csaknem teljes hiánya, míg az ilyen forrásokban gazdagabb 17. századi fejlemények értelmezése során a hagiografikus és nemzeti elfogultságokkal terhelt szemlélet, illetve a „másik” ismeretének hiánya szabott gátat. A tanulmány csupán néhány nagyon fontosnak látszó csomópont árnyaltabb megközelítésével igyekszik hozzájárulni a fenti anomáliák kiiktatásához. A lengyel kutatók által részben feltárt forrásokból néhányat a függelékben magyar fordításban közölve mutatja be, hogy az 1660–1661 telén Erdélybe érkezett közösséget milyen bizalmatlansággal bocsátották útjára, s mennyire erős maradt félszáz év múlva is a lengyel gyülekezet elkülönülése. Másfelől kimutatja, hogy a Németalföldön keresztül is Erdélybe jutó sociniánus befolyást miképpen ellen-súlyozhatták az onnan és Angliából érkező egyéb hatások, az erdélyi unitarizmus sokszínűségének megőrzését eredményezve.

Aligha létezik a kora újkori lengyel–magyar történeti kapcsolatokkal foglalkozó szakirodalomban olyan tanulmány, amely ne tenne említést az unitárius érintkezésekről. A reformáció kérdéskörétől távolabbra eső munkákban ezt többnyire persze az élet sok területét átfogó sokszínűséget már-már egzotikus mozzanatként szerepeltetik, amely ugyanakkor jól példázza a kihagyhatatlanul hangsúlyozott lengyel–magyar barátság széleskörű voltát is. Az utóbbi ápolása persze a modern kutatások elindulása óta motiválta az unitarizmussal foglalkozó kutatókat is. Jól megragadható ez a kérdéskörrel először összefoglalóan értekező Jakab Elek esetében,³ de nem hiányzott ez az ösztönzés a másik oldalról még annál a Janusz Tazbírnl sem, aki a lengyel antitrinitarizmus kutatásának erősen felívelő

¹ KESERŰ Gizella (1954) tudományos munkatárs a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén.

² A tanulmány az OTKA K 112927 sz. pályázat támogatásával készült.

³ JAKAB Elek, *Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században*, első közlemény, Századok, 1892, 375–394.

időszakában erdélyi levéltári bűvárkodásra is támaszkodó monográfiát⁴ jelentette meg ebben a témában. Talán nem túlzás arról beszélni, hogy az ezt követő évtizedekben a források elérésének közismert megnehezülése ellenére a megközelítések szakszerűsége növekedett, jóllehet a forráshelyzet ennek kiteljesedését erősen korlátozta. Arra gondolunk, hogy az antitrinitarizmus legkorábbi időszakának nagyon intenzív együttműködését tanulmányozók levéltári forrásokra – ilyenek szinte teljes hiányában – egyáltalán nem támaszkodhattak, meg kellett elégedniük a nyomtatásban megjelent, vagy jóval kisebb arányban a kéziratban ránk maradt korabeli kiadványok elemzésével, s az elmélyülés legígéretesebb terepének az itteni fejlemények nemzetközi háttérének felvázolása bizonyult.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezekre a tanulságokra is építve a 17. századi találkozások néhány olyan mozzanatát vizsgáltsuk meg, amely a mindkét oldalon jelen levő hagiografikus, nem egyszer nemzeti büszkeséggel színezett szemlélet eluralkodása vagy a másik fél világának nem megfelelő ismerete miatt nem kapott megfelelő hangsúlyt sem a magyar, sem a lengyel kutatásban, s így nem adhatott támpontokat sem a kapcsolatok, sem a két egyház belső fejlődése értelmezésében.

Ahhoz azonban, hogy a dolgozat középpontjában lévő konkrétumokra rátérhessünk, szükségesnek látszik, hogy az 1570-es évek derekára egyházakká szerveződött két közösség néhány olyan, hosszú távon is érvényesülő fejlődési sajátosságára rámutassunk, amelyeket az újabb kutatások ugyan hangsúlyoztak, ám széles körben még nem tudatosodtak.

A sort az erdélyiekkel kezdve az újabb megközelítések legfontosabb eredménye annak kimutatása, hogy a kialakulóban lévő új egyházban az 1568-as törvények által jóváhagyottan sokféle nézetet megengedtek. Látványos s a nemzetközi kutatók némelyikét is elgondolkodtató bizonyítéka ennek, hogy a Dávid-pert követő kitérőtől eltekintve hetven esztendőn keresztül nem volt kötelezően előírt

⁴ Janusz TAZBIR, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie (1660–1784)* (A lengyel testvérek Erdélyben, 1660–1784), Warszawa, PWN, 1964. Másik, az emigráció teljességét tárgyaló munkája is foglalkozik az Erdélybe menekültekkel: *Bracia Polscy na wygnaniu (A lengyel testvérek száműzetésben)* Warszawa, PWN, 1977. Az elismerésre méltó forrásközelség mellett meg kell említenünk, hogy erdélyi és magyarországi vonatkozásban mindkét munka sok tévedéstől terhelt, s a szerző másfelől átveszi 17. század lengyel hőseinek az erdélyieket lebecsülő szemléletét is. Erre egyetlen egy példát idézünk: „A lengyel és magyar unitáriusok viszonyának megértéséhez emlékeznünk kell arra, hogy utóbbiak Dávid halála (1579) után nem sok jelentős teológiai munkát adtak ki (Enyedi György *Explicatio*ja, 1598 és Palaeologus, ill. Sommer művein túl). Ebben a helyzetben a felekezet védelmének teljes terhe a lengyel testvérekre hárult; körükből toboroztak lelkészeket és tanárokat az erdélyiek” TAZBIR, 1964, 16–17.

kátéjuk.⁵ Erre a dogmatikai sokszínűsége még visszatérünk, ám legalább ennyire fontos annak hangsúlyozása, hogy az erdélyi unitáriusok közösségében egy új etnikum megjelenése egyáltalán nem volt felkavaró újdonság. Természetesen arra a közismert dologra gondolok, hogy az unitarizmus létrejöttétől Kolozsvár két nemzetű voltából fakadóan szász és magyar gyülekezetek párosa élt jól szabályozott rendben együtt. Bár a sokfelől érkezett szász lelkészek eltérő nézetei néha különbségeket eredményeztek, a viták egyre ritkultak.⁶ A szászok kétnyelvűsége, majd erősödő elmagyarosodása is a különbségek ellen munkált. Bár a lengyel antitrinitarizmust követő Valentin Radecke majd 25 éves tevékenysége a század elején okozott változásokat, véleményem szerint inkább megerősítette a Dávid Ferencet követőket.⁷ A nem ezt az irányt választó szászok 1625 után igen nagy számban tértek át reformátusnak, a maradók gyakran kaptak Lengyelországból felkészült papot és tanítót (id. Joachim Stegmann és testvérei, id. Adam Frank, Valentin Baumgart stb.). A dési komplanáció után mindkét nemzet gyülekezetei olyan váltásra kényszerültek, amely elvben a polonizációt vagy socianizációt támogatta. Az unitárius szászoknak igen kevés Kolozsváron kívüli bázisa volt, ezért egyre fogytak gyülekezetei, jóllehet a század utolsó évtizedeiben a kollégiumban a szász diákoknak különösen kedvező törvényekkel próbálták növelni iskolajáró kedvüket. A tanárhiány is jelentősebb körökben. A század végén ez egyre tragikusabb, az 1697-es tűzvészt követően végképp azzá válik, hiszen egyszerre két tanárunk hagyja el a kollégiumot Szebenben biztosabb állást találva. Minden erőfeszítés hiábavaló, a 18. század első évtizedeiben megszűnik

⁵ Az első évtizedekről friss, átfogó tanulmány: BALÁZS Mihály, *Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, 2016, 97–125., KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* = „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., 2007, 429–449. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf (letöltve: 2017. július 17.)

⁶ A szászokról részletesebb tanulmány: KESERŰ Gizella, *Klausenburger sächsische Unitarier in 16./17. Jahrhundert. Ein Entwurf = Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*, hg. Ulrich A. WIEN, Julianne BRANDT, BALOGH András, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2013, 153–178 (*Studia Transylvanica*, 44).

⁷ Ezt még az új levéltári adatokat számba vevő feldolgozás is megerősíti, amely a század első harmadának unitarizmusát három irányzat küzdelmének írja le: MOLNÁR Dávid, „... az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, 2015 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 7).

az utolsó száz gyülekezet Kolozsváron. Nem tudunk számottevő tanbeli vagy liturgikus különbségről a szász és magyar gyülekezetek között.

Egészen más a helyzet a 1660–1661 telén már nagyobb csoportban érkezett lengyelekkel. Az imént már utaltunk a rakóviai képviselőinek folyamatos 17. századi jelenlétére, nem szóltunk azonban arról, hogy a két ország háromságtagadói közti kezdeti intenzív együttműködésnek súlyos konfliktus vetett véget. A rakóviai Dávid-perbeli állásfoglalása, majd a Szymon Budny⁸ által is képviselt palaeologusi-dávidi nonadorantizmus Lengyelországbeli kigyomlálása jelentős széttartást eredményezett, amelyre a történelem viharaiban való összehajlások sem hoztak gyógyírt. Ezek az összehajlások sokszor életeket mentettek, ám (bármennyire szívesen ábrázolják az örök lengyel–magyar barátság arany oldalaként), minden alkalommal konfliktusok sorozatát is megnyitották, amelyekről semmiképp nem feledkezhetünk meg a 17. századi erdélyi unitarizmus dokumentumait olvasva. A kölcsönös egymásra hatás mindkét egyház gondolkodóinak műveiben tetten érhető, hol kevésbé észrevehetően, hol erőteljesen, s itt provokatívabbnak a lengyel szerzőket találjuk, akik a 17. század során akár tisztán elméleti műveikben sem fukarkodnak a szidalmakkal, amikor az erdélyi veszedelemről, esetenként törökösnek nevezett nonadorantizmusról nyilatkoznak. A 17. századi lengyel antitrinitárius gondolkodók a kor eszmetörténetének kiemelkedő darabjait hozták létre, műveiket a kor nagy filozófusai és teológusai olvasták, ám az 1629-es zsinatuk erdélyiekhez intézett levele e színvonallal nehezen összeegyeztető önteltséggel intézett „testvéri közösség” létrehozására felszólító levelet az erdélyiekhez.

A lengyel antitrinitárius közösség igencsak nagyra tartotta magát tagjai erkölcsei fölénye okán is. Itt ki kell térnünk arra, mennyire eltérő módon jött létre a két országban az antitrinitárius egyház. Erdélyben egy gazdag, dinamikus fejlődésben lévő város egyházi vezetői személyükben garantálták a békés átmenetet, így átörökíthették a korábbi rendszer számtalan elemét, többek között a püspökség intézményét. A város és egyháza közötti szerves kapcsolat is jó ideig tovább élt, ami szinte a külső támogatók részvételét is fölöslegessé tette közösségükben. A lengyelországi gyülekezetek sokat köszönhettek az anabaptista indítatásnak, s nemcsak a vagyonközösséget hirdető irányzatok kezdetben oly népszerű kísérleteire gondolunk. Püspök nélküli belső szervezetük demokratikusabb irányítást ígérhetett, de a nem katolikusok jogait rendező, 1570-es ún. varsói konföderáció a nemességnek jobbágysági hitéletébe való beleszólást biztosító pontja vélemény-

⁸ Róla további szakirodalom e kötetben: BALÁZS Mihály, *A kelet-közép-európai nonadorantizmus két változatáról* (Martin Seidel és Szymon Budny).

nyünk szerint bizonyos mértékig mindenképpen fölülírta ezt. G. H. Williams véleményétől (amely szerint a lengyel hívek többsége a külvárosok lakóiból toborzódott)⁹ eltérően sokkal inkább számottevőnek gondoljuk mind Dél-, mind Kelet-Lengyelországban a nemesi térítést. A patrónusi függést lazította ugyanakkor, hogy a zsinat döntő szerepet kapott az egyház életében. Ott döntöttek a közösség teológiáját meghatározó írások megrendeléséről vagy sajtó alá engedéséről. A korai években kialakult szigorú belső diszciplína egyáltalán nem lazult fel a későbbiekben, sőt bizonyos előírásai még részletezőbbek lettek, hiszen a 17. század elején már zsinat tárgyalja a hívek gyermekeinek pálya- és párválasztását, kizárással bünteti bizonyos vétségek elkövetőit, a részegeskedés mellett a zene élvezetét is kárhoztatja. Nagyon beszédesnek tarthatjuk, hogy Matteus Radecke, a később Erdélybe került Valentin apja Socinushoz írt leveleiben a danzigi mennoniták kizárással kapcsolatos vitáiról is említést tesz. (Kevésbé ismert, hogy egészen más irányban tájékozódva később egyszerre került az erdélyiek non-adorantizmusa és egy mindenfajta egyházi szerveződéstől idegenkedő spiritua-lizmus hatása alá.)

Ugyanakkor persze az is kétségtelen, hogy az anabaptisztikus eszméket mindenfajta engedmény nélkül megvalósítani akaró rakóvi kísérlet után (1569–1571) folyamatosan jelen voltak már a 16. században a legradikálisabb társadalmi nézetek tompítására törekvő próbálkozások is. A 16. században ez teoretikus elmélyültséggel történt meg az erdélyiekre dogmatikai szempontból is figyelő Szymon Budny munkásságában, de a 17. században még erősebb szakmai megalapozással munkálták ezt ki a legtehetségesebb nemesi rangú teológusok. Itt csak Samuel Przypkowski és Jonas Schlichting nevét említjük. Másfelől azonban az 1638-as esztendővel fokozódó üldözések, a szűkülő tér a kivételesen kicsiny sereg kiválasztottság-tudatának erősítésével volt csak elviselhetővé tehető, s ez folyamatosan napirenden tartotta ezt a hagyományt, a század közepi délkelet-lengyelországi fegyverropogás pedig egyfelől muníciót adott ugyan a szélsőséges pacifizmus híveinek, de természetesen mozgósította az ellenkező álláspontot képviselőket is.

1658-ban a lengyel országgyűlés határozott a lengyel testvérek száműzéséről. A költözésre vagy áttérésre pár év haladékot kaptak. A hitükhöz ragaszkodók

⁹ George H. WILLIAMS, *Unterschiede zwischen dem polnischen und siebenbürgischen Unitarismus und ihre Ursachen = Der Einfluss der Unitarier auf die europäisch-amerikanische Geistesgeschichte, Vorträge der ersten deutschen wissenschaftlichen Tagung zur Unitarismusforschung, vom 13–14. Juni 1985, Hamburg*, hrgs. Wolfgang DEPPERT, Werner ERNDT, Aart de GROOT, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 1990, 33–57.

választották az előbbit. Az első pánikban Dél-Lengyelországból sokan futottak a szomszédos északi Kárpátok megyéibe, menekültek Sziléziába, a brandenburgi és a porosz fejedelemség területeire, ahol már voltak kis közösségeik, s e tájakról többen tovább német földre majd onnan Németalföldre.

Mint mondtuk, a lengyelországi emigránsok legnagyobb csoportja, majd félezer ember, 1660 telén érkezett Erdélybe Délkelet-Lengyelország vidékéről, ahol a 17. század első negyedében sok (részben pravoszlávból áttért) nemes patrónus alapított gyülekezetet. Raków 1638-as felszámolása után az 1614-től működött kisielini iskola színvonala, rangja és látogatottsága megnőtt.¹⁰ Valószínűleg e hirtelen gyarapodás is hozzájárult ahhoz, hogy itt is hamar vegzálni kezdték őket, ám hiába tiltották be vallásuk gyakorlását, lelkészeik, tanáraik elmenekültek, helyben maradt a hívek serege. A gyülekezetek életének számos dokumentuma a menekülőkkel együtt Erdélybe került, az unitárius egyház őrzésében máig fennmaradt. Ennek jelentősége annál nagyobb, mert Lengyelország más vidékein szinte teljes volt a hasonló, a mindennapi egyházi gyakorlatra vonatkozó anyagok pusztulása.

Kolozsváron¹¹ kívül sokan kaptak menedéket Bethlenben, Ádámoson, néhány család pedig Tordán és Árkoson talált otthonra. A Lengyelországon kívüli diaszpóra legnagyobb csoportja jött így létre, s kolozsvári gyülekezetük egészen 1784-ig formálisan megőrizte különállását, jóllehet az utolsó évtizedekben már alig maradt értő hallgatóság a lengyel nyelvű istentiszteleteken, s lelkészt is egyre nehezebben találtak.

A lengyel testvérek vezetői átgondolták erdélyi letelepedésük körülményeit, zsinataik megvitatták lelkészeik személyét, s a beilleszkedés feltételeit. Erről ér-

¹⁰ Legelőbb a Czaplic testvérek alapítottak gyülekezeteket Bereskóban és Kisielinben, utóbbiban 1614-től magas színvonalú iskola működött. (Legnevesebb tanára Ostafi Gizel, akinek görög Kempis-fordítása 1626-ban jelent meg Frankfurtban. Joachim Stegmann fivére, Piotr is ott lektorkodott. Rakówból való 1638-as elűzetésük után itt tanítottak annak tanárai – köztük Jakub Hryniewicz-Gejżanowski, felvett nevén Jan Trembicki) Hoszcza, Iwanice, Lachowce mellett erős központtá fejlődött Beresteczko is. Stanisław Lubieniecki *Historiája* 3. könyvének 16. fejezete Volhínia és a kijevei területek gyülekezeteit tárgyalja. Stanisław LUBIENIECKI, *Historia reformationis polonicae...*, Fraystadium, 1685, 276–277. Ld. még Oreszt LEVICKIJ, *Socynjanie na Rusi*, Reformacja w Polsce 2(1922), 7, 218., 220.

¹¹ KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), II, 193–195. oldalán részletes névsort ad a 17. század végén Kolozsváron élő lengyelekről, sajnos az összeírás készítői nem bajlódtak a furcsán hangzó s nehezen leírható családnevekkel, legtöbbet Lengyelre egyszerűsítették. A keresztnevek alapján mégis sokakat azonosíthatunk.

tekezett Janusz Tazbir említett két munkájában, ám mivel munkájáról még csak érdemi magyar nyelvű recenzió sem született, egyáltalán nem tudatosodott szélesebb körben, mennyire jelentős forrásokot tárt fel. Ezek közül minden bizonynyal az egyik legfontosabb az, amelyet a kométákról készített gyűjtésével és főként a *Historia reformationis Poloniae* című művével elhíresült Stanisław Lubieniecki szerzett. A függelékben magyarul közölt *Űtmutatás az Erdélyben befogadott unitárius lengyel testvéreknek (Observanda fratribus polonis unitariis in Transylvaniam receptis)*¹² című, az erdélyiekkel való együttélés szabályait lefektető irat célja nyilvánvalóan az itteni unitárius közösségbe való beolvadás megakadályozása volt, amely a jelentős tanbeli különbségek és az eltérő rítusok okán a lengyelek sajátos arculatának elvesztésével (degeneratio!) fenyegetett.

Először az egyházi élet szertartásairól szól, jól kivethetően annak tudatában, hogy a keresztségről sokféle álláspont megfogalmazódott Erdélyben, s sokan bizonyosan nem tekintették igazán meghatározónak az üdvösség szempontjából.¹³ Másfelől emlékeztetünk arra, hogy a vegyes lakosságú falvakban a református gyakorlat a gyermekkeresztelést ösztönözte, később a dési egyezés kifejezetten erre kötelezte az unitáriusokat. (Lubieniecki egyháztörténeti művében méltányosan megjegyzi, az üldöztetések elkerülése szorította ilyen gyakorlatra az erdélyieket.) A rakóvi káté 1605-ös kiadása csak az úrvacsora szentségét ismeri,¹⁴ ugyanakkor tudjuk, hogy a rakóvi iskola diákjai a folyóba merítkezve keresztelkedtek, s más gyülekezeteik is ezt a gyakorlatot követték.¹⁵ A lengyel testvérek elkötelezettségét egyértelműen bizonyítja az is, hogy az emigrációt követő évtizedekben a merítkezéssel végrehajtott keresztség fontossága egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Az először 1665-ben átdolgozott, később tovább bővített új

¹² Az uppsalai egyetemi könyvtár k. 30. számú kéziratából közölte TAZBIR, 1964, 169–170.

¹³ Részletesen tárgyalja a kereszteléssel kapcsolatos vitákat is BALÁZS Mihály, *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dési komplánációig* = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi, 2006, 37–75.

¹⁴ A Krisztus prófétái hivataláról szóló 5. részben a krisztusi parancsolatok után a 3. fejezet (*O Wieczerzy Pańskiej: Az úrvacsoráról*) nyitó kérdését, „Melyek Jézus szertartásra vonatkozó parancsai?”, így válaszolja meg: „Egy van csak, az úrvacsora.”

¹⁵ Bírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Lachowcében lelkészkedő Piotr Morzowskit azzal vádolta meg a helyi domonkos előljáró, hogy erősen térít mind görög, mind katolikus híveket, és merítkezéssel kereszteli őket. A bírósági eljárás eredményét nem ismerjük. LEVICIKIJ, *i. m.*, 219. A socinianizmus 19. századi leírója, Otto Fock szerint a 17. században csak a nem keresztény felekezetből betérteket keresztelték. OTTO FOCK, *Der Socinianismus: nach Stellung in der Gesamtentwicklung des christlichen Geistes, nach seinem historischen Verlauf und nach seinem Lehrbegriff, Teil 1*, Kiel, Schröder, 1847, 581–583.

latin nyelvű káté 1680-as és 1684-es kiadásai a keresztséget az úrvacsorával egy rangra emelik, s a következőképpen szólnak erről: „Külső vallási aktus vagy szent rítus, amelyet mindig megtartottak Krisztus egyházában, a keresztség és a megszentelt kenyér megtörése. A vízzel való keresztelés a kinyilvánítás rítusa: miután elfogadjuk Krisztus tanítását és a beléje vetett hitet, eljutunk Hozzá, tanítványai leszünk, egyházának tagjai. Elhagyva a világot, szokásait, hibáit, és kijelentve, hogy egyetlen vezetőjük és mesterük a vallásban és teljes életükben és beszélgetéseikben az Atya, a Fiú és a Szentlélek, aki a szent apostolok által szólt. ApCsel 2,38.”¹⁶

Az utolsó káték szerzői a gyermekkeresztesítésre vonatkozóan először tisztázzák, hogy amiként azt sokfelé gyakorolják, nem keresztelés, mert teljes merítkezés hiányában a fejek megspriccelése nem tekinthető annak. A hiba elnézhető azoknak, akik amúgy kegyes életet élnek, és nem üldözik azokat, akik nem követik az ő gyakorlatukat. Ezután alapvetően annak a Czechowicnak a nézeteit mondják föl, aki az 1570-es évek elején egy kéziratot is küldött Erdélybe az általa egyedül igaznak gondolt felfogás súlykolására.¹⁷ Mindezzel összhangban van, amit Lubienieckinél a 2. pontban olvashatunk.

Az úrvacsora megítélésében jóval korábban jelentkező eltérések is tükröződnek az Erdélybe menekülteknek ajánlott iratban, s e két szentség kiszolgáltatásának különbségei megnehezítették az együttélést. Kolozsváron kívül több helyen saját gyülekezetet tartottak fenn a lengyelek, s ha kevesen voltak ehhez, csatlakoztak ugyan a magyarokhoz, ám szokásaikhoz akkor is ragaszkodtak. Ennek a zavarnak akart véget vetni többek közt a bölöni zsinat 1698-ban, amely határozott arról, hogy Bethlen és Kolozsvár kivételével mindenütt csatlakozzának lakóhelyük magyar gyülekezeteihez.¹⁸ A korai lengyel protestantizmusban az antitrinitáriusok kiválása előtt sok vidéken szokássá lett, hogy az utolsó va-

¹⁶ *Catechesis ecclesiarum Polonicarum Stauropoli, per Eulogetum Philalethem*, 1684. A hatodik, Krisztus parancsolatairól szóló fejezet 3. részében (De baptismo aquae), 221–222.

¹⁷ BALÁZS Mihály, *Marcin Czechowic kísérlete az erdélyi antitrinitáriusok megnyerésére* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között*. 127–138. Föltétlenül szeretnénk azt is hangsúlyozni, hogy a rakóvi káté e kései kiadásának megfelelő helyei Szcuzcki (Lech SZCZUCKI, *Marcin Czechowic. Studium z dziejów antytrinitaryzmu polskiego 16 wieku*, Warszawa, 1964. 300. oldalán jegyzetben) észrevétele szerint ugyancsak Czechowic szövegeit mondják fel. Erre csupán Tazbir figyelt fel, s a kérdést egészen ellentétesen interpretálja több helyütt is G. H. Williams, aki a keresztségfelfogás új kátébeli módosulását abszurd módon remonstráns hatásnak tudja be.

¹⁸ KOVÁCS Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. Bevezetés és források = Nyelv, lelkeség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, 2013, 214–241.

csorára utalva a hívek ülve vették magukhoz a kenyeret és bort. Később elkülönültségük hangsúlyozására a kálvinista egyházban ezt megtiltották, Socinus követői viszont ragaszkodtak ehhez a szokáshoz.

A zene és a tánc rakóvi tilalmára több 17. század elején keletkezett lengyel forrás utal, anonim gúnyirat szerint a lengyel testvérek azzal büszkélkednek, ők kegyesebbek másoknál, mert nem zenélnek, nem táncolnak.

A zsoltárok feltehetően egyszólamú éneklése viszont iskoláik tananyagába is beépült, amint a gyülekezetek életének is részévé vált, a 17. század első évtizedében Rakówban többször is kiadott énekeskönyvek használatával. Az 1625-ben megjelent változat 150. zsoltára legjobb forrásunk a fenti tilalmakra, hiszen a 3–5 verseiben megszólaltatott hangszerek és tánc eltűnik a lengyel szövegből, helyette éneklésre buzdít:

„Dicsérjétek az Urat kiáltó hangokkal,
Dicsérjétek az Urat kellemes dalokkal,
Dicsérjétek szívvel,
Dicsérjétek hálaadó zsoltár szavával,
Dicsérjétek istenes hangokkal,
Dicsérjétek az Urat minden módon”.¹⁹

Sok későbbi forrásunk emlegeti a furcsa lengyel esküvőket, amelyeken se nóta, se tánc, se ajándék, se lakoma, italozás pláne nem volt megengedve (nem úgy a magyaroknál, teszi hozzá Lubieniecki), a násznép így legfeljebb szerény reggelit kaphatott, megtartották tehát e dokumentum előírásait.

Mindezzel összefügghet, hogy a Kolozsváron működő Radecke az első, 1620-ban megjelent német nyelvű sociniánus hangoltságú énekeskönyvhöz fűzött előszavában a Szentírásra hivatkozik, kijelentve, hogy „a mi gyülekezetünkben az ének része az istentiszteletnek”. Csak négy évtizeddel később alkotta meg a lengyel gyűjtemények fordításával Johannes Preuss a Radecke püspök által Kolozsvárott kiadottal nem megoldott, első valóban sociniánus énekgyűjteményt.²⁰ Ennek az énekkincsnek egy része majd a 18. század közepén kerül be az erdélyiek énekeskönyvébe, egy radikális, Szentábrahám vezényelte teológiai fordulat keretében.

Természetesen ez a szigorú aszkézis nem valósult meg Lengyelországban sem, s hasonlókat mondhatunk el az államéletben való részvétel megközelítésének háttéréről. Akár mulatságosnak is tekinthetjük, hogy Lubieniecki (aki egyik

¹⁹ *Psalmy niektóre króla Dawida, Proroka Bożego...* Raków, 1625, H9v.

²⁰ *Herzliches Saytenspiel, oder geistreiche und schriftmässige lieder von Johann Preuss*, Frankfurt a. d. Oder, Erasmus Rüssner, 1657.

fiát hivatásos katonának szánta) a lelkiismeret védelmében az Erdélyben letelepedetteknek mindenfajta hivatalvállalás, s persze a katonáskodás tilalmát is előírta. Közhelyesebbnek látszik az udvari élet kritikája, amely a fiatalokat nagyvilágiságával vinné csábításba, az idősebbeket a kereszténységgel nem összeegyeztethető politizálásba vinné, kerülni kell hát.

Az 5–7. pontból az is jól látható, hogy a fentebb említett vita a keresztények részvételéről a társadalmi életben a régi hévvel folytatódott. Mint fentebb láttuk, többen ragaszkodtak az anabaptista hagyományhoz, míg mások hevesen ellenezték azt: a száműzetést követően Jeremiasz Felbinger volt talán e tekintetben a legradikálisabb, ő kifejtette, hogy Socinus pacifista álláspontja fatális hatással volt a rakóviai történetére.²¹ Ehhez az irányhoz egyre többen csatlakoztak az emigránsok köreiben.

A többek összeállította ún. rakóvi káté (1605) 1680-as amsterdami új kiadása átvette ugyan a jók védelmét szolgáló világi hatalom melletti érvelést, megengedte a hivatalviselést is, ha betöltője nem vét Krisztus törvényei ellen,²² ám ehhez Benedykt Wiszowaty hosszú kommentárt fűzve földézte, hogy első évszázadaiban a kereszténység jól megvolt a világi hatalom nélkül, s 16. századi lengyel antitrinitáriusok véleményét idézve úgy vélekedik, a keresztény a világiakra hagyhatja az efféle aktivitást. A vita során, a hadviselést vállalók (pl. erdélyiek) exkommunikálásának követelésével szemben Samuel Przyckowski amellet karoskodott, hogy tegyen mindenki belátása szerint.

Amennyiben a lengyelek megtartják Krisztus és apostolai előírásait, példájuk valószínűleg nevelő hatású lesz a többi erdélyire, mondja az irat, s ezekkel a missziós elhivatottságról tanúskodó szavakkal fejeződik be az *Útmutatás*. Az utolsó, 8. pont lényegét mégis annak első mondata tartalmazza: „Az erkölcsök egyházi rendjét oly módon kell megőrizniük gyülekezeteinknek, hogy idővel azt át lehessen vinni az erdélyiek egyházára is, mivel Krisztus és az apostolok törvényei a bűnök korlátozására ezt előírják, hiszen hiába születnek jó vagy akár a legjobb törvények is, ha nem hajtják végre ezeket, és a bűnösöket nem büntetik meg.” A mondat értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a 17. század közepén a meghonosodott gyakorlatot írásba foglalta az egyházszerkezeti és fegyelmi kérdésekben a Radecke-féle *Disciplinához* képest igen részletező *Politia ecclesiasticát*.²³

²¹ Stanisław KOT, *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych arianami*, Warszawa, 1932, 138. (angol változata is megjelent)

²² *Catechesis ecclesiarum polonorum*, 1684. 82.

²³ Piotr MOSKORZOWSKI, *Politia ecclesiastica, quam vulgo agendam vocant*, Francofurti et Lipsiae, 1746. (Az irányzattal vitatkozó lutheránus lelkész kiadása)

Ez a másik forrásunk, vagyis az erdélyi lengyelek fegyelmi jegyzőkönyve, amely 18. századi életük végtelenül beszédes dokumentuma.²⁴ A gyülekezet tagjának azt a felnőttet tekintették, aki rokonai és idősebb ismerősei ajánlásával, hitigazságok ismeretéről számot adva néhányszor részt vett ilyen gyűlésen. A negyedévente megtartott rendezvényt istentisztelettel nyitották és úrvacsora vételével zárták, lényege a hívek bűneinek nyilvános megbeszélése, a büntetés megfontolás utáni kiszabása volt, a jutalom az úrvacsorában való részvétel engedélyezése. Nem csak a vétkes jelenthette föl önmagát, de társainak is kötelessége volt számon tartani és itt bejelenteni, ha az előírások elleni kihágásáról tudtak. Mint Lubieniecki fogalmazványában is olvasható, a legsúlyosabb büntetés a kizárás, enyhébb esetekben az úrvacsorától való egyszeri vagy többszöri eltiltás. Ezek az összejövetelek jóllehet erősítették a kohéziót, a fölmerülő problémák megoldásában is közös megoldásokat hozhatott, mégsem csodálkozunk azon, hogy Radecke és talán Joachim Stegmann próbálkozásai ennek bevezetésére nem bizonyultak sikeresnek, sőt Lubieniecki jóslata sem vált valóra: tudomásunk szerint megmaradt a lengyelek gyülekezeteiben honos gyakorlatnak.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az *Útmutatás* pontjainak fenti elemzése egyáltalán nem kielégítő, a legfontosabbnak mégis azt tartjuk, amiről a dokumentum nem beszél. A tanulmányunkban felvillantott előzmények után joggal várhatnánk el, hogy Lubieniecki az Erdélyben meghonosodott krisztológiai nézetek miatti aggodalmának is hangot ad. Valószínűsíthető, hogy a súlyos hasonló dogmatikai különbségek azért maradtak ki az *Útmutatásból*, mert ezek közismertek voltak. Hogy mennyire eltérő imádkozási gyakorlat alakult ki a két országban, azt azzal az imádságoskönyvvel bizonyíthatjuk, amely (egy mai napig meglévő kolozsvári példánnyal igazolhatjuk ezt) minden bizonnyal a menekültek háti-zsákjában is ott lehetett. A Jan Stoiński által összeállított lengyel nyelvű imakönyvről²⁵ van szó, amelynek már keletkezési körülményei sem érdektelenek számunkra. Itt csak arra szeretnénk emlékeztetni, hogy az a zsinat határozza el kiadását, amely a Joachim Stegmann-nak Erdélybe küldéséről is döntött, ami sok nem egészen világos mozzanat ellenére vitathatatlanul egyik céljának az erdélyi nonadorantizmus megfékezését tekintette. Ugyanez a zsinat tehát határo-

²⁴ *Rejestr braci i sióstr zboru polskiego koloswarskiego, 1722–1772*, 98. (A kézirat csonka, az elején és a végén sok lap hiányzik, kb. 2×10 év anyaga.) Lelőhely: Kolozsvári unitárius plébánosi hivatal gyűjteménye. Közölte: Henryk BARYCZ, *Obraz życia religijnego polskiego zboru unitariańskiego w Koloszwazwie w XVI w. Protokoły posiedzeń dyscypliny zborowej z lat 1722–1772*, *Reformacja w Polsce*, XI(1952), 66–93.

²⁵ *Modlitwy nabożne o różne potrzeby*, Raków, 1633. Dürr-Durski szerint az imádságokat J. J. Ryniewicz-Trembeckivel közösen írta Stoiński.

zott arról, hogy a közösség történetében először a kötött imaszövegektől korábbi idegenkedést félretolva egy olyan gyűjteményt ad a lengyel testvérek kezébe, amely személyes és közösségi alkalmakon egyaránt használható.

A mű gigantikus méretűre, 1100 oldalasra sikerült. A hatalmas terjedelmet magyarázza, hogy szinte minden imatípus *két* változatban szerepel, az egyikben az Atyához, a másikban a Fiúhoz szól a könyörgő. Az élet minden helyzetére, alkalmára illő, templomba menet, jövet mondható imákat, ifjabbak s még fiatalabbak könyörgéseit találjuk a gyűjteményben, amelyet olyan vidám részletek színeznek, mint a cicomázkodási hajlam elleni segítségért könyörgő leány imája.

Már az olvasókhöz címzett ajánlás is rendkívül izgalmas. Több oldalon keresztül az Atya attribútumaival foglalkozik, kijelenti róla, hogy a teremtés előtti egyedüllétében az Atya boldog volt, ám jó akart lenni az emberekhez, ezért teremtette őket. Ezután a következőket írja:

„[Isten] jóságát kiöntötte ránk és isteni bölcsességét és mindenhatóságát megmutatta, azt sem bánta, hogy nyomorult féregnek bejárást adott székhelyére, sőt örömmel látja, és örömmel hallja, ha valaki az emberfiúhoz fordul, aki nem röstell minket testvéreinek nevezni, Jézus urunkhoz. Bizony szándékosan ékesítette föl ezt az emberfiat, és koronázta meg tisztelettel és dicsőséggel, oly magasra ültetve őt az égben a maga jobbján, s még elébb irányunkban oly jószándékú és könyörületes érzelmet öntött beléje, hogy mind, akinek tudomása van róla [értsd Jézusról], ahányszor csak akar, bízvást fordulhasson őhöz. Amin ő, az égi Atya nem csak nem sértődik meg, de nagy meglepődésére szolgál, hogy ezáltal sajátos módon lesz ő maga imádva. Csudálkozz és hőkenny meg, istenfélő szív, ez oly kegyes és könyörületes Istenen, és lábához roskadva csókold lábát, Teremtődét, a lehető legalázatosabban ezért, és ne legyen nehéz gyakran fordulnod hozzá, bizony mindig, mivel látod, hogy neki se nehéz jót cselekedni és kéréseid meghallgatni.”²⁶

A krisztológián kívül figyelemre méltó sajátosság az imakönyv néhány társadalmi vonatkozása. A tanbeli szélsőségektől megszabadult egyháza tagjaként az 1630-as években a jobbágyaira kényes szerző már a túlzott kizsákmányolást követő isteni büntetéstől félti társait, önmérsékletre inti őket. Azért imádkozik, hogy „ne bánjak velük barmokként, de emlékezzem, hogy ők is csak emberek, a te képedre teremtve, születésüktől hasonlítanak rám.” Másutt azon örvendezik, hogy mennyi szerencsével született, hogy nem ő dolgozik másokért, hanem mások őérte.

²⁶ A3v-A4, http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=52955 (letöltve: 2017. július 17.)

Ennek az imakönyvnek az erdélyi gyakorlattal érintkező és attól eltérő vonásait természetesen még hosszan elemezhetnénk, az azonban aligha szorul bizonyításra, hogy ebben Jézus imádása olyan, az egész mű szerkezetét meghatározó elszántsággal történik, amire nem tudunk más példát a vizsgált időszak erdélyi terméséből.

Az eddigiekben úgy tárgyaltuk a lengyel és a magyar unitárius közösségek találkozásainak dokumentumait, mintha ez a nemzetközi összefüggésektől függetleníthető módon valósult volna meg. Ez természetesen nincs így, s különösen a század második felében kibontakozó fejlemények nem értelmezhetők ily módon. Értelemszerűen e tekintetben a legfontosabb arra figyelni, ami a mindkét közösség számára meghatározó jelentőségű Németalföldön történt. Az alábbiakban ebből a világból is csak néhány részletet villanthatunk fel, ám a tanulmányunk második részében elmondandók szempontjából legfontosabb tanulságot tézisszerűen is összegezhethetjük. A leglényegesebb tehát az, hogy a magyar szakirodalomban meghonosodott, de a lengyelben is kísértő közfelfogástól eltérően a Németalfölddel kapcsolatot kiépítő kelet-európai háromságtagadók egyáltalán nem csupán az antitrinitarizmus legradikálisabb változataitól különösen idegenkedő, s ily módon elviselhető partnert legfeljebb a sociniánusokban látó remonstránsokkal találkoztak, hanem a vallási útkeresés olyan áramlataival és személyiségeivel is, akik nem idegenkedtek még a nonadorantizmustól sem. Más szempontból is sokféle tartott a lengyel menekültek útja Hollandiában, egyes képviselőik egyéni nézetrendszere is gyakran változik gyökeresen a körülmények hatására: A *Religio Rationalis* című művével id. Joachim Stegmann nyomába lépő, az értelmet a hitről alkotott ítéleteink döntő elemévé tevő Andrzej Wiszowaty gondolkodásának fordulata Szcucki figyelt föl, aki a kitűnő egyháztörténész²⁷ és az antitrinitarizmus bibliográfusa,²⁸ ifjabb Christoph Sandius Spinozával való kapcsolatát is izgalmas tanulmányban tárta fel.²⁹

Ebben a kis országban évtizedekkel korábbi missziók és sok ott megjelent kiadvány jelentős érdeklődést ébresztett a szentháromságtagadás irányzatai iránt. A rakóviai éppúgy, mint a magyar reformátusok, évtizedekkel korábban kezdték látogatni a holland egyetemeket, és a nem akadémiai körökkel is nagyon

²⁷ *Nuclaeus Historiae ecclesiasticae*, Cosmopoli, apud Libertum Pacificum, 1669, 578.

²⁸ *Bibliotheca Antitrinitariana*, 1684

²⁹ Lech SZCUCKI, *W kregu spinozjańskim : (Krzysztof Sandius junior) = L. S., Nonkonformiści religijni XVI i XVII wieku. Studia i szkice*, Warszawa, PAN, 1993, 105–130. Magyarul: *Ifj. Christophorus Sandius és Spinoza = Latinintás Polona: A latin nyelv szerepe és jelentősége a történelmi Lengyelország kora újkori irodalmában*, szerk. BÉKÉSI Enikő, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., reciti, 2014, 213–234.

szoros kapcsolatokat tartottak fenn, elsősorban a kiemelkedő gondolkodó és szervező, Martin Ruar³⁰ (1589–1657) közvetítésével, aki peregrinusok kísérőjeként Európa legnagyobb tudományos és szellemi központjait mind bejárta. Már az 1630-as években neki köszönhetően rendszeresen jelentették meg műveiket a nyomdászat amsterdami központjában, de Rakówban is megjelent pár holland nyelvű fordítás. Ruar kiváló tájékozottsága a legfontosabb európai filozófiai trendekben, rendkívüli tárgyalóképessége hatalmas szolgálatokat hozott a lengyel közösségnek. A legszélsőségesebb irányzatok képviselőivel is szót értett,³¹ nemcsak Daniel Zwickert kell megemlíteni itt, de a spiritualista irodalom közép-európai terjesztésében hatalmas érdemeket szerzett Permeiert is.

Ruar munkálkodása nélkül nem biztos, hogy fennmaradt volna a remonstránsoktól örökölt antitrinitarizmus iránti fogékonyság a Kołakowski³² által *Vallásos tudat és egyházi kötelék. Tanulmányok az egyház nélküli kereszténységről* című, máig nélkülözhetetlen, lenyűgöző alapossággal (de a lengyel kapcsolatokat szinte módszeresen kikerülve) leírt kollegiánsoknál,³³ hiszen a korai időszakban éppúgy, mint a mozgalom század közepi amsterdami megerősödésekor nagyon erős spiritualista hatások mutathatók ki közösségeikben. Ezeknek a karteziánizmus friss eredményeivel való szembesítése eredményezte, hogy Spinoza barátai között néhányan a szentháromságtagadást úgy vállalták, hogy elfogadhatatlannak minősítették a lengyel változat krisztológiáját, következetesebbnek tekintve a nonadorantista irányt. Példa erre a nézeteiért bebörtönzött Adriaan Koerbagh esete, akinek munkásságát elemezve Wiep van Bunge amellett érvel, hogy Spinoza barátai közt sokféle indíttatású, felekezeti akad, de elsősorban az antitrinitarizmussal barátkozó mennoniták azok, akiknek a fiatal Spi-

³⁰ Róla máig érvényes monográfia: Ludwik CHMAJ, *Marcin Ruar: studjum z dziejów racjonalizmu religijnego w Polsce*, Kraków, 1921.

³¹ Kiterjedt levelezését ld.: *Epistolarum selectarum Centuria Altera & Ultima Martini Ruari, Nec non H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, & Naerani Aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, Ad ipsum Epistolarum Selectarum Centuria: In quibus res magni in religione momenti inter diversarum sententiarum atque sectarum homines tractantur & examinantur*, Amstelodamum, Crispicus, 1681, 2. kiad., 448.

³² Leszek KOŁAKOWSKI, *Świadomość religijna i więź kościelna. Studia nad chrześcijaństwem bezwyznaniowym*, Warszawa, 1965, 657.

³³ KESERŰ Gizella, *A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátaik = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*, szerk. Balázs Mihály et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 54–72.

noza körének radikalizálódása felróható.³⁴ Koerbagh hosszú oldalakat szentel a lengyelországi antitrinitáriusok (sociniánusok) bírálatainak, ellentmondásosnak találja tanításukat, s bálványimádóként ítéli el őket, mert az ember Jézust imádják. Szerinte nemcsak a Szentírás, de az értelem is azt diktálja, csak egy Istent tiszteljük. Európa nyugati felében az elsők között vállal ilyen radikális nézetet.³⁵

Egy pillanatig sem tagadható, hogy ebből a sokszínű világból olyan indítások is érkeztek, amelyek a leglogikusabban összefonódtak azzal, amit a lengyel sociniánusok képviseltek. Nem törekszünk ugyan most a teljes számbavételre, ám nagyon látványos példák igazolják ezt. Ha időrendben haladnánk, akkor Árkosi Tegző Benedek útját kellene most felidézni. A majd száz évig dominánsan páduai, sikeres és rendszeres egyetemjárást (véltetően lengyel hatástól nem függetlenül) a 17. század közepén váltotta fel a hollandiai, amelynek első kiküldöttei között Árkosi mellett Pauli István is tagja volt. Ők leideni beiratkozásuk előtt album amicorumuk tanúsága szerint fél esztendő tölthettek Amsterdamban, ami remonstráns, mennonita és kollegiáns közösségekkel való erős kapcsolatokat eredményezett. Hazatértüket követően Árkosi ezek hatása alatt írta meg *Hetedszaki elmékedéseit*, amely mű részletes elemzése még várat magára, de igaz van első tudós olvasóinak, egyszerre fölismerhető benne az elsősorban Grotius szövegrészleteinek átvételében tetten érhető remonstráns és a sociniánus befolyás is.

Még az is elképzelhető, hogy a legnyitottabb világból csak Adam Frank szövegeit tudjuk idézni, aki köztudottan az otthoni dogmatikai fegyelmet megtagadva maradt Nyugat-Európában.

Másfelől azonban nehéz nem gondolni arra, hogy a németalföldi tapasztalatok áttételesen ne játszottak volna szerepet a *saját* kegyességi hagyományok ébrentartásában vagy felelevenítésében. Emlékeztetnünk kell arra a nagyon sokszor figyelmen kívül hagyott tényre, hogy Árkosi elmékedései nem a hazatérte utáni évtizedekben váltak a kegyességi élet mindennapjainak vezérlő szövegeivé, hiszen csak az 1730-as években rendelik el (a nyomda elvesztése után) másolásuk kötelezővé tételét. Ezzel szemben már a század utolsó, engedékenyebb évtizedeiben ahhoz a tradícióhoz fordulnak, amelyet nem nevezhetünk sociniánusnak. Ebben a tradícióban ott vannak a legkorábbi időszak olyan szerzői,

³⁴ Wiep VAN BUNGE, *Spinoza and the Collegiants*, *Philosophia OSAKA* 7(2012), 13–29. Ld. még uő, *Spinoza and the Netherlands*, *Philosophia OSAKA* 7(2012), 1–12.

³⁵ Adriaan KOERBAGH, *Light Shining in Dark Places to Illuminate the Main Questions of Theology and Religion*, ed. Michiel R. WIELEMA, előszó Wiep VAN BUNGE, Leiden, Brill, 2011, 233 (angol–holland kétnyelvű kiadás).

mint Heltai Gáspár, a magyar kegyességi kultúrában annak idején nagy újítást jelentő szövegeivel, s azon a szövegdarabokkal is, amelyek egyértelműen non-adorantistának minősíthetők. Joggal gondolhatunk arra is, hogy ezeknek az éveknek oly sokszínű, a socinianizmushoz képest alternatívát kínáló természet érdemes együtt szemlélni mindazzal, ami a Diploma Leopoldinum³⁶ után történt.

A Diploma Leopoldinum nem csupán a Habsburg Birodalmon belül, de Európa egészét tekintve is rendkívüli a keresztény egyházaknak biztosított egyenlő szabadságok kiterjedtségében. Újabb kutatások szerint a bécsi katolikus erők gyengülése mellett egyfajta cinikus, későbbi visszarendeződesben bízó előrelátás is hozzájárult a Habsburg udvar engedékenységéhez ebben a frissen szerzett tartományban.³⁷ A katolikus és unitárius hívek számára ígért változást paradox módon kívülről kapott visszarendeződés hozta meg sok évtized súlyos megpróbáltatásai után.

A 16–17. század fordulóján jelentékeny vérvesztést szenvedett, majd II. Rákóczy György alatt a hivatalviselésétől is eltiltott unitárius nemesség maradéka nem azonnal csatlakozott a Diplomához. Az egyre professzionálisabb (mert a helyi haszonleső hivatalnokokat hozzáértő osztrákokra lecserélő) államigazgatás Trócsányi hatalmas műve szerint nemcsak a guberniumi vezetőtestületekben, de a bécsi szerveknél is tartósan alkalmaz unitáriusokat. Felelősségteljes politizálásával kimagaslott társai közül Bíró Sámuel, Sándor Gergely és Simon Mihály, aki hosszú ideig Bécsben is képviselte hazája érdekeit. Hosszú pályafutása a sok gyorsan amortizálódó pálya között annál szokatlanabb, mert a katolikusok térnyerése nagyon korán megindult, bár a tartósan hatékonyak és osztrákok által is akceptáltak között nem találunk közülük valót.

A Spinoza-követők felléptével a kollegiáns közösséget megrázó válság eredményezte a remonstránsok és sociniánusok közti közeledést, mindkét oldalon támogatást nyújtva a felekezetük továbbélésén munkálkodóknak, s ennek nyomai egyes kutatók szerint tetten érhetők a lengyelek 1680-as és 1684-es, már emlegetett kátéiban éppúgy, mint Limborch *Teológiájában*. Úgy tűnik, ebben az

³⁶ Ld. Molnár Lehel tanulmányainak legfrissebbjét: *A Diploma Leopoldinum és az erdélyi unitárius elit kiszorítása az ország vezetéséből*, in: *Non videri sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. Kolombán Vilmos József, Kolozsvár, 2017, 69–77. Keszérű, Bálint, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686-1699) = Early Modern Hungary in Diplomatic and Information Networks*, ed. Szymon BRZEZIŃSKI and Áron ZARNÓCZKI, Cambridge, 2014, Vol. 2, 183-202.

³⁷ Bethlen Miklós vonatkozásában erről izgalmas új levéltári dokumentumok alapján beszél Jankovics József megjelenés előtt álló tanulmánya.

irányban tájékozódott sok erdélyi pereginus, köztük Koncz Boldizsár, s a század utolsó évtizedére hazatért, s hamar jelentős szerepet kapott Kolozsvári Dimjén Pál, míg Frank Ádám a kollegiáns szabadságtól lenyűgözve inkább haza se tért. (Dimjéne kívül nem ismerünk név szerint senkit, aki hasonló utat választva tevékenykedett hazatérte után.) A nyomtatási lehetőségek megnyílása, majd a lengyel és magyar erőfeszítéssel létrehozott, Kmita Jánosné pénzéből s nevével működött unitárius nyomda beindulása jelentős kiadványok megjelentetésére ösztönözte az egyház vezetőit. Koncz imádságait Járai Jánoséival együtt adják ki 1695-ben (*Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések*), Dimjén kátéját 1698-ban csak a tordai iskolában engedélyezik, Petriyevity hasonlóan hangolt *Apológiáját* 1700-ban és 1701-ben is kinyomtatják.

Másfelől viszont a század végén kiadott gyülekezeti és magánhasználati énekeskönyvek görgetik ugyan a régi énekanyagot, de ahhoz az újabbakat is felvevő, 1632-es énekgyűjteményhez és egymáshoz képest is egyre több új éneket, főleg Thordai nonadorantista zsoltárfordításait – igaz, kicsit egyszerűsített-elszegényített nyelvi változatban – adnak hozzá.

Az 1700-as magyar énekgyűjteménnyel Várfalvi Kósa János százéves, Krisztust nem imádó kiskátéja és imádságos könyvecskéje is megjelent, mely szinte teljesen egységes – mégpedig az énekeskönyvekkel azonos – teológiai szemléletű. Koncz imakönyve után alig pár évvel s az azzal egy irányultságú nyomtatványok hátterén az előzmények látszatra domináns tendenciáit ismerő kutatók számára igencsak meglepő fejlemény ez. Ezeket a tendenciákat elfogadva, a Palaeologus, Dávid, Enyedi s Toroczkaik hagyta örökségére építve az egyház vezetése dönthetett volna Árkosi sok évtizede kész *Hetedszaki elmékedéseinek* kiadása mellett, de az nem sokban különbözött Konczétól. Néhány Heltai-imán s egy Tótfalusi átvételen kívül nem sok darab eredetét sikerült eddig azonosítani. Csupán azokat, amelyeket az 1632-es kiadványok is közöltek s a *Régi magyar költők tára* szerkesztői Thordainak tulajdonítottak. E gyönyörű, egészen egyéni hangvételű darabok az Atyához való imádkozás kizárólagosságát emelik ki, egészen határozottan kerülnek a Jézushoz való könyörgést.

E válogatásba ugyan betoldottak a kompozícióból nyilvánvalóan kilógó néhány Jézushoz intézett imádságot (a Désen előírt keresztelésre, úrvacsora és esküvő alkalmaira), de hogy ennek ellenére mennyire erős állásfoglalást tartalmaz, az legélesebb fényben a bemutatott Stoiński-féle rakówi gyűjteménnyel összevetve több mint nyilvánvaló.

A századvégi imádságos könyvecske (s vele az énekeskönyvek) erős nonadorantista hangoltságát felismerve rácsodálkozhatunk a Désen betiltott irányzat erejére. Vajon az egyház „konzervatív” vezetői ragaszkodtak az újraélesztés-

hez? A hívek hagyománytisztelete, a szokás ereje készítette a válogatás összeállítóit a mindenkihez eljutó művek ilyen hangolására? Úgy gondolom, a lengyelek erős, esetenként zavarokat okozó elkülönültsége mellett az Erdélyen kívüli antitrinitarizmusok fentebb Németalföld vonatkozásában már említett változatosságában találhatunk választ, hiszen az ottani példákat angliaiakkal is kiegészíthetjük. Az első angol káté szerzője, John Biddle már a 17. század közepén a sociniánustól erősen különböző utat jár,³⁸ 1679-ben Locke Enyedivel kezdte ismerkedését az antitrinitarizmussal. Stephen Nye *A sociniánusoknak is nevezett unitáriusok története*³⁹ című műve, mely a sok évig zajló háromság-vitát elindította, már elkülönítette az unitáriusokat Arius követőitől, de a sociniánusoktól is (pedig utóbbiak épp ekkor kezdenék magukra használni az unitárius nevet). Tekintettel a Biddle-ről mondottakra, érthető, hogy kiemeli, mennyire szigorúak Krisztus imáadásában a lengyelek, s milyen bölcs az engedékeny erdélyi egyház gyakorlata, amely engedi a lelkészeknek a nonadorantizmust, csak kéri az erről folytatott viták mellőzését. Ismerhette hát az erdélyi viszonyokat, s mivel igen keveset írt az erdélyiekről, feltételezhetjük, hogy ennek a kérdésnek különös jelentősége volt számára. Nehéz elképzelni, hogy Nye ne találkozott volna erdélyiekkel, annál kevésbé, mert sokáig Hollandiában élt. Nem zárhatjuk ki, hogy ha ő ilyen jól informált, legalább ennyire az a sok Hollandiát és Londont járt unitárius, akik közül többeknek erőt adhatott a rakówi iskolázottságúakkal és a híveik közé szegődött erdélyiekkel folytatott polémiájukban a nonadorantizmus évtizedek óta növekvő népszerűsége Európa másik felében. Így azt is megérthetjük, miért írják a poroszországi lengyel emigráció jelesei a század végén, majd 1711-ben kelt leveleikben Kolozsváron letelepedett társaiknak, csak a különállásukat őrizték, de nagyon erősen.

Ennek a – mint látjuk – igen tartósan fennmaradó sokszínűségnek a figyelembe vételével kellene közelítenünk ahhoz a hitvalláshoz is, amelyet 1719-ben be az erdélyi unitáriusok nevében VI. Károlynak fölterjesztettek.⁴⁰

A Benedykt Wiszowaty által írt dokumentumnak az értelmezésében különösen bántó rövidre zárások figyelhetők meg a szakirodalomban. A köztudottan szorongatott helyzetben, ártatlanságuk bizonyítására fogalmazott, s a branden-

³⁸ Nigel SMITH, *'And if God was one of us' Paul Best, John Biddle and anti-Trinitarian heresy in seventeenth-century England = Heresy, Literature, and Politics in Early Modern English Culture*, eds. David LOEWENSTEIN, John MARSHALL, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 168.

³⁹ *A brief history of the Unitarians, called also Socinians: in four letters, written to a friend*, London, 1687, majd kibővíve 1691.

⁴⁰ Mindkét változatnak számos kéziratos másolata fennmaradt.

burgi választónak szóló beadványukhoz⁴¹ csatolt, meglehetősen rövid hitvallás (*Confessio fidei exulum Christi*,)⁴² legfőbb jellemzőjének a szándékolt egyszerűsítést tarthatjuk. Már-már megmosolyogtató tehát – ahogy Janusz Tazbir azt értelmezi –, hogy az erdélyiek is felhasználták ezt a szöveget (megváltoztatott címmel *Confessio fidei christianae secundum unitarios inter quatuor in Transylvania religionis receptas numerata*) nem kevésbé szorongatott helyzetben a nyílt terror évei után valamelyes enyhülésben reménykedve. Tazbir szerint ugyanis ez legfőbb bizonyítéka annak, hogy a szellemileg teljesen lesóványodott „erdélyiek teológiája a 17. s a következő században a lengyelekből merít”⁴³, még védekező iratot is a lengyelektől kölcsönöznek. Az sem problémátlan természetesen, ha magyarországi vagy erdélyi kutatók tekintik ezt a szöveget a 18. század eleji unitarizmus tanításai hű összefoglalójának, elfeledkezve mindarról, ami keletkezése körül történt.

Függelék

1.

Útmutatás az Erdélyben befogadott unitárius lengyel testvéreknek
(*Observanda fratribus polonis unitariis in Transylvaniam receptis*)⁴⁴

Mivel tartanunk kell attól, hogy a Lengyelországból Erdélybe épp csak áttelepült egyházaink az erdélyi unitáriusokkal való unió következtében valamiképp elfajulnak, főképpen a következőket kell betartani:

1. Minden tekintetben ügyelni kell arra, nehogy a lengyel gyülekezetekben eddig követett rítusok és szabályok Erdélyben megszűnjenek, éppen ellenkezőleg, azon kell igyekezni, hogy a mieink betartsák ezeket, hiszen ennek elviselését bevándorlókként a mieink jogosan várhatják el az ottaniak részéről. Amint Ang-

⁴¹ Samuel PRZYPKOWSKI, *Apologia afflictæ innocentiae*. Ld.:Ludwik CHMAJ, *Samuel Przypkowski na tle prądów religijnych XVII wieku*, Kraków, 1927, 75-76.

⁴² BOCK szerint (*Historia Antitrinitariorum* I. 190.) 1716-ban Samuel CRELL fordításában német változata is megjelent Berlinben *Christliches Glaubensbekenntnis von einigen Unitarii ans Licht gegeben* címmel.

⁴³ TAZBIR, 1964, 58–59.

⁴⁴ A latin kéziratot az uppsalai egyetemi könyvtár k. 30 jelzetű kézírata (68–69. o.) alapján közölte Janusz TAZBIR, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie*, 169–170.

liában történt, amikor a lengyel Jan Łaski⁴⁵ alatt a menekültek egyháza a többi megreformálttól eltérő rítusokat tarthatott meg, s a jó rend megtartására külön engedélyt kapott.

2. A keresztség szertartásában különösen be kell tartani, hogy az immersióval [merítkezéssel] történjen, hiszen a görög szó ezt jelenti, s Krisztus és más megkereszteltek alámerülése, majd kiemelkedése a folyóból, amint a Szentírásban írva van, s amely egyszerre lelki eltemetkezésünk Krisztussal, s az élet igazságára való feltámadásunkat is példázza (Róm 6,3–5). Mindezzel nem egyeztethető össze a vízzel való meghintés. Másfelől az apostolok keresztsége azokat illeti meg, akik megvallják, hogy hisznek Krisztusban, s tanúbizonyságot tesznek arról, hogy a bűnök mocskától megtisztulnak és tiszta életet élnek, s ez lehetetlen a gyermekek keresztségben, mivel a gyermekek nem tudják, mit tesznek velük.

3. A szent vacsora rítusa az apostolok ősi rendje szerint az asztalhoz ülés formájában maradjon fenn, amint Belgiumban be is tartják az evangélikus reformátusok, s ezzel a rítussal a híveknek a Krisztussal való közös étkezése jelenik meg.

4. A házasságkötés esküformula elmondása nélkül történjék, megkímélvén azon gyengébbek lelkiismeretét, akik az eskütételt megengedhetetlennek tartják.

5. A hadviseléstől még a hadjáratok során is tartózkodni kell, s ily módon eleget lehet tenni a nemesi cím mellőzése követelményének, s az indigenátus (állampolgárság) megszerzését is mellőzni lehet, ami a hadviseléshez van kötve.

6. Hivatalt nem tölthetnek be a mieink, sem a városokban, sem a falvakban, mivel ez olyan tettekkel jár, amelyek lelkiismereti problémát okoznak mind a jelenben, mind a jövőben.

7. Az udvari élet, mint az egyház folytonos megrontója, kerülendő. A tapasztalatok szerint ugyanis az ifjakat az udvari szolgálatban a világi emberekkel való érintkezés rontja meg, az idősebbeket pedig az is, hogy részt kell venniük olyan tanácskozásokon és eseményekben, amelyek a keresztyénységgel nem egyeztethetők össze.

8. Az erkölcsök egyházi rendjét oly módon kell megőrizniük gyülekezeteinknek, hogy idővel azt át lehessen vinni az erdélyiek egyházára is, mivel Krisz-

⁴⁵ Jan ŁASKI (1499–1560) lengyel reformátor, Joannes a Lasco néven Európa-szerte ismert gondolkodó, 1529-től Magyarországon tevékenykedett, veszprémi püspök, 1540-ben lett reformátussá, a fríziai Emdenben és Londonban református gyülekezetek szervezője. A londoni menekült gyülekezetek rendtartásának (*Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum vero Germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia, per... regem Edvardum eius nominis Sextum anno post Christum natum 1550*) kidolgozója, amit sokan tekintettek mintának. Élete végén a lengyel protestáns egyházak egységének munkása.

tus és az apostolok törvényei a bűnök korlátozására ezt előírják, hiszen hiába születnek jó vagy akár a legjobb törvények is, ha nem hajtják végre ezeket, és a bűnösöket nem büntetik meg. Ezért el kell érnünk az erdélyi gyülekezeteknél, hogy ne vegyék fel soraikba a közülünk kizártakat. Mi, lengyel testvérek ugyanakkor az adott alkalmak során részt vehetünk az erdélyi egyházak szent zsinatán, hogy ne legyen vádolható szkizmával sem a mi, sem az erdélyiek egyháza. Nem helyénvaló ugyanakkor, hogy egyes keresztényeket valamely vétség miatt kizárjanak a teljes egyházból, ám megilleti az egyes keresztényt az, hogy felfordulás nélkül az egész egyház címére adjon fel figyelmeztetést. Hozzáteszük, ne forduljon elő, hogy aki az egyházban a zsinat elnézése következtében bizonyos vétkeket elkövet, azt másoknak is továbbadja. Az italozást, táncot, kockajátékot és az ezekhez hasonló vétkeket a mi egyházaink tiltják, míg az erdélyiek inkább elnézik ezeket. Az ilyenektől tartózkodni, sőt ezeket tiltani a mieinknek azért is felelősséges, hogy a mi intésünkből és példánkból az erdélyi testvérek épüljenek.

2.

Az itt közölt levél Achacy Taszycki nagyvonalú támogatására vonatkozik.⁴⁶ Szempontunkból a poroszországi antitrinitáriusok panasza figyelemre méltó, a két unitárius egyház közti konfliktusok egyikére utal jelezve, hogy a magyarok nem adták át a korábbi hollandiai gyűjtésekből nekik szánt összeget. A másolat a lengyel mellett latinul is adja a levelet azt jelezve, hogy a teljes emigráció értesült ilyen fontos levelekről, és a magyarok elől sem akarták titkolni javaslatukat.

Poroszországi lengyel antitrinitáriusok Achacy Taszyckinak⁴⁷

1710. január 1. Grizla [Gryżyna]

Megkaptuk Nagyságod levelét, amelyben kinyilvánítja, hogy a magyar és lengyel gyülekezeteknek szándékozik alapítványt tenni. A poroszországi gyülekezetnek már bizonyította bőkezűségét, aminek hálás emléke évszázadokig tartó mennyei jutalmat ígér. Ami a kolozsvári nagytiszteletű püspöknek való levelet illeti, salvo meliori iudicio [jó ítélettel] jó dolognak tartjuk, hogy Nagyságtok a maga kezébe vegye az intézését, ez lenne a legbiztosabb helye a 4000 tallérnak,

⁴⁶ *Origo piarum foundationis apud Polonos Claudiopoli collectos*, közli SIMÉN Domokos, *KerMagv*, 5(1876), 335–339.

⁴⁷ Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, lengyel doboz, 57.

mielőtt írna róla. Ott Erdélyben már számítanak erre, az ígéretét ismerik. Mégis, úgy tűnik, jobb lenne ezzel várni. Mert Stettinnel⁴⁸ a kapcsolat megszakadt, és ki tudja, hogy a háború miatt is, amely talán nem ül el, ez az összeg is ott [ragad]. Ha az Úristen megengedi mérlegre tenni, azt kívánnánk, hogy inkább a lengyel exulánsok megsegítésére adnád, mert a magyaroknak országszerte sok a gyülekezetük, s bevételük, jövedelmük ennek megfelelő. Ők az évekkel ezelőtti hollandiai kollektából, amelynek kinyilvánított feltétele volt, hogy az erdélyi lengyel exulánsok ebből kapjanak segítséget, végül nekik semmit nem adtak. Zagorski⁴⁹ atyánkfia volt újfent Hollandiában, azért gyűjtöttek, mert az elsőből nem részesedtek az erdélyi exuláns lengyel testvérek. Mégis, mivel Nagyságod szabadságában áll, hogy a saját magáét, ahová kívánja, oda adja az Úr nevében. Van mód erről értesítést küldenie nagyságodnak, mert ez olyan subiectum, amely – mint emlékeztetünk – Nagyságod subsidiuma, quam publicam, quam privatam oktatásra költenénk. Jan Jakub Wilkowski atyánkfjáról van szó, akit ebben az évben a szegények pénzéből a nehézségek ellenére támogattunk tanulmányaiban. Mellékeljük Ladsberg inspektor levelét, aki kiváló előmeneteléről tanúskodik már ilyen rövid ottani tartózkodása alatt is, görögül írt levelet egyikünknek, és a héberben is jól halad. Szívesen folytatná tanulmányait egyetemen, de mi nem tudjuk támogatni, hiszen tőkénk évről évre fogyatkozik, a gyülekezet szükségére kell költsünk. Rem dignam generositatem cselekszik Nagyságod. A liberalitate sua ha ilyen méltó jótéteményt cselekszel méltóságod magnificentia Tua obiectum. Más dolgokról a levél kézbesítője hírrel lesz. A legmagasabb Úr pedig újítsa meg kegyelmét és áldását Nagyságodon az új esztendőben, adjon egészséget a maga dicsőségére, és gyarapítsa kegyelmetek szívében az elszánást és örömet a jövőben. Maradunk hát nagyságtoknak, drága atyánfiának őszintén jóakaratú testvérei és alázatos szolgálói:

Krzysztof Żegota Brzeski, Samuel Crelliusz [Crell], Thomas [Tomasz] Widawski, S. Widawski, A. Schlichtink [Schlichting]

Gyors választ kérünk Nagyságtoktól tekintettel az ifjú Wilkowskira, hogy igazgathassa tanulmányait és [tudja,] mit cselekedjen.

⁴⁸ 1711 szeptemberében Taszycki még 2000 tallért adott az alapítványhoz, így az erdélyieknek ígért összeg 10 000 tallérra emelkedett. Az 1711. szeptember 23-i levelében arról értesíti a kolozsváriakat, hogy a még nem küldött 7000 tallér a stettini curiánál van letétben. TAZBIR, 1964, 78.

⁴⁹ Krzysztof Zagorski, a kolozsvári kollégiumban tanult, 1700-ban a nagy szegénység miatt Poroszországon át Hollandiába utazott Jan Kmitával újabb segélyért, amely kilenc év múlva érkezett meg. 1702-ben kelt levelében Benedykt Wiszowaty, a kosinowói gyülekezet lelképásztora lelkészi kinevezését kéri Almási püspöktől. *Rejestr...*, 115.

A következő két lengyel levelet A kolozsvári lengyel unitária lengyel eklézsia jegyzőkönyvében (2–6. o.) található (romlott) másolatok (lelőhely: a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára) alapján közölte: Janusz TAZBIR, *Socynianizm prusko-brandenburski w XVII i XVIII wieku, Odrodzenie i reformacja w Polsce, XVIII*(1973), 192–193. és 193–195.

3.

Poroszországi lengyel antitrinitáriusok a kolozsvári lengyeleknek

Gryżyna, 1711. december 2.

Nekünk oly drága és szeretett Atyánkfiái Krisztus Urunkban! A mi Urunk kegyelme és az Atyaisten szeretete legyen örökké nagyságokkal. Ámen.

Köszönjük Istennek és a mi urunk, Jézus Krisztus Atyjának mint a türelem és vigasztalás Istenének, hogy Uraságtoknak, kedves és szeretett Atyánkfiainak, engedte e háborús viharokat túlélni, és megérni a kedves béke napjait, mindközben a járványtól is megmentette és életben tartotta Uraságtok. Hiszen korábban nem kevés atyánkfiát az Úrban Kegyelmeteknél s Poroszországban is a múlt évben bölcs akarata szerint kiszólitott ebből a világból, hagyván magának mindkét gyülekezetben magot, hogy ezeken a helyeken is, ahol az Úr ítélete bekövetkezett, Szodomához és Gomorához hasonlatosak ne legyünk. Hála legyen Istennek és Jézus urunknak, aki a híveik útjait irányítja, hogy a nekünk oly kedves és kellemes atyánkfiát, Kegyelmetek gyülekezetének diakónusát, Adam Gezanowskit⁵⁰ ilyen hosszú és veszélyes úton atyai gondviselése tenyerén hordozta, és hozzánk jó egészségben elvezette. Tőle végre arról is beszámolót hallhattunk és hallottunk, mi zajlik Kegyelmeteknél. Amire mi is beszámolunk arról, mi folyik nálunk, s miről folyt a szó, s mit cselekedtünk leveletek és az ő kiküldetése okán, Istenre hagyatkozván, kérjük, hogy hazaútján is vezesse őt angyala által, s adja vissza Kegyelmeteknek, minden drága Atyánkfiának, hogy örömmel

⁵⁰ Adam GEJŻANOWSKI (esetenként Geyzanowski, a név kéziratbeli torzulása feltehetően a magyar nyelvű környezet hatása) lelkészek nemzedékeit adó család leszármazottja, feltételezhetőleg nagyapja érkezett a menekültekkel. 1694-től Jerzy Gejżanowski a kolozsvári lengyel gyülekezet lelkésze, akit valószínűleg Poroszországban szenteltek lelkésszé (TAZBIR, 1977, 124.). Egy idősebb Adam Gejżanowskit 1674-ben a dicsőszentmártoni zsinat szentelt fel.

gyönyörködjetez benne, e gondterhes éveket pedig adja megélni sokkal boldogabb időkként az ő szent neve dicsőségére. Mindkét nemzetbeli Istent szerető kegyelmes atyánkfiai, bárcsak béke köszöntene országokra, és járványok ne látogatnának, épülnétek, és az Urat félnétek, s a Szentlélek öröme által szaporodnátok.

Bennünket itt a brandenburgi fejedelemségben a hosszan türelmes és végtelesenül könyörületes Isten eddig sem háborúval, sem járvánnyal, sem az élelem magas árával minket, kik szívükben [?] ennek az életnek mást nem találunk⁵¹, nem büntetett. E csodás ajándékaiért dicsőség igaz atyai nevének! Félünk – mivel másoknál nem jobbak, de láthatóan különbözőek és messze bűnösebbek vagyunk –, hogy minket ne maradécul tartson meg, s ne kelljen igazságos ítéletét haragja bögréjéből innunk.⁵² Hogy ettől megmenekedjünk, kérjük kegyelmetek, hogy az Úrban oly drága kegyelmes atyánkfiai, krisztusi szeretetből, amelynek szorgosan átadjuk magunkat, küzdjetez velünk istenes imádságokban, hogy mindnyájunknak megadasson az őszinte és igaz megbánás, az Úr földi és örök ítéletének elkerülésének egyetlen eszköze. A könyörületesség Istene és minden vigasz Atyja hallgasson meg lakásából, a mennyből minket, érettünk imádkozó Kegyelmeteket éppúgy, mint bennünket, kik kegyelmetekért imádkozunk, öntse kegyelmetekre közös épülésre a Szentlélek bőséges ajándékait, s válassza ki aratásra méltó munkásait, és felmerülő dolgokban se sújtsa népét.

Nagyon drága atyánkfiai az úrban, maradunk Kegyelmetek nagyon jóakarató atyafiai és szolgálói.

Kelt Gryzlában, 1711. december 2-án.

Gasper Albrect de Sack. Jan Preus mpp. Krzysztof Żegota Brzeski mpp. Stephan Morstin mpp. Albrecht Slikning. Samuel Krellius. Thomas Widawski mpp. Jonasz Slickring mpp. Tobiasz Wilkowski mpp.⁵³

⁵¹ Ez a tagmondat a szöveget közlő Tazbir szerint is értelmezhetetlen.

⁵² Az is iszik az Isten haragjának borából, a mely elegyítetlenül töltetett az ő haragjának poharába: és kínoztatik tőzzel és kénkövel a szent angyalok előtt és a Bárány előtt (Jel 14,10). (Lecz, iż nie lepszymi nad insze a snadź drudzy i daleko grzeszniejszymi jesteśmy, boimy się, żeby nas na ostatek nie zachowano i żeby nam nie przyszło doradzy (?) sądów jego sprawiedliwych z kubka zapalczywości jego wypijać.)

⁵³ A nevek a másolaton erősen romlott alakban szerepelnek, de felismerhetők. A személyek bemutatását most mellőzve Theodor WOTSCHKE *Die unitarische Gemeinde in Meseritz-Bobelwitz* és Janusz TAZBIR *Socynianizm w Prusach Książęcych XVII wieku* című tanulmányaihoz utaljuk az olvasót.

4.

Poroszországi lengyel antitrinitáriusok a kolozsvári lengyeleknek

[Gryźyna] 1711. december 31.

A nekünk nagyon drága és szeretett Atyánkfiainak Krisztus urunkban, a lengyel gyülekezet atyjafiainak, nekünk pedig nagyon szeretett és kegyes urainknak teljes becsületben átadassék Kolozsváron.

Nekem nagyon drága és szeretett atyámfiak a mi urunk Jézus Krisztusban. A mi urunk Jézus Krisztus által Isten kegyelme, békéje legyen veletek, a mi közös urunk, Jézus Krisztus kegyelmeiből összeállt gyülekezetével, s kegyelmeitek mindegyikének háza népével és utódaitokkal a Szentlélekben. Ámen.

Semmi nem tudott jobban felvidítani kínzó, a krisztusi ajándék mértéke szerint működő gondolataimban, mint a kegyelmeitek kedves, Krisztus szellemének egyszerűségében fogalmazott írása, amelyben atyámfiak domines, szeretett család Istenben, amelyből minden család neve ered, álltok és állni fogtok, és Isten dicséretéről nálatok gondoskodtok. Mivel másfelől elszomorított, hogy a Ti, szeretett atyámfiak, igyekezete[i]tek, amelyekkel merészelttem a forráshoz, Istenhez zárandokolni, akihez és akitől zárandoklunk, nem úgy hoznak eredményt, ahogy kegyelmeitek feltételezték örömben és bánatban. Talán maga az idő és az idő Istene eredményezhet valamit. Hasznokra lenne kegyelmeiteknek drága atyánkfiak, a nagyon derék Crellius⁵⁴ úr, aki a két nemzet lelkiükben sanyarú helyzetén javíthatna. De mivel egy kívánt személyt kettévágni nehéz, itt is így van, nem teljesül hát kívánságotok. Így hát, mint tudjuk, mit cselekszik Isten, aki tudja, hogyan tartsa meg a maga s Jézus Krisztus gyertyatartóit.⁵⁵ Mi pedig mindnyájan imádkozunk, hogy Jézus urunk kezében lehessünk a hetedik csillag. Wiszowaty⁵⁶ testvért el ne eresszétek, oszlopotok lesz majd. Igyekezzetek idegen földre küldeni, megadja majd az Úr. Ugyanakkor az apostoli fegyelemhez ragaszkodjatok. Közben pedig az Úr őrizzen meg Titeket attól, hogy a magyar egyházba bemen-

⁵⁴ Samuel CRELL

⁵⁵ A Jelenések Könyvében gyülekezetet, egyházat jelent. Jel 1,20: „A hét csillag a hét gyülekezet angyala, és a mely hét gyertyatartót láttál, az hét gyülekezet.” „Siedem gwiazd – to są Aniołowie siedmiu Kościołów, a siedem świeczników – to jest siedem Kościołów”

⁵⁶ Andrzej WISZOWATY, Benedykt fia, nagyapja után kapta keresztnévét. Hosszú peregrinációját a kolozsvári lengyelek finanszírozták, természetes, hogy nem akarták Kosinowóba elengedni, amikor ott az 1704 körül elhunyt apja utóda, Krzysztof Szlichting után megürült a lelkész helye. (Kolozsvári lengyelek levele Kosinowóba, 1716. december 14.)

jetek, amíg csak tartani tudjátok magatokat. Két része van ugyanis a keresztény istentiszteletnek: jól hinni és istenfélelemben élni. Az Úristen tartsa meg minél tovább jótevőnket, akinek jótéteményét illetően pedig azt [javasoljuk], alapítványának felét mindig magatokhoz vegyétek, a már eljuttatott összegből is a kamat felét.⁵⁷ Én pedig, amint kezdtem, úgy fogok tovább dolgozni Isten segítségével azon, hogy mind a magyar atyafiaknak egyik fele, mind kegyelmeleknek a másik fele adassék. Kmita úrnak tanácsait megfogadják kegyelmeitek, minden módon a lengyel gyülekezetbe vonzzátok őt, s jól jártok övele. Nagyon örvendezett, hogy tanácskoztatok vele, amint megérkezett. Álljatok ki amellet, hogy az unitárius eklézsia nevezzen ki kurátorokat a lengyel gyülekezetből, akik tudnának ilyen összeggel bánni és magukhoz vennék a kamat felét, ami a Taszycki úr lefektette, nálatok is meglévő feltételek között szerepel, s eddig nem teljesült. Vigyáznotok kell magatokra, és segítse meg kegyelmeitek az Úristen, legyen neki hála, hogy másfelől a nagyságos atyafi uraságokat mellétek állította.

Az új esztendőre kegyelmeiteknek azt kívánjuk, hogy a jóakarátú Isten mind gyülekezetét, mind valamennyiőtöket bőkezűen áldja meg lélekben és testben egyaránt. *Magam* s házam imáitokba ajánlva kérem az Úristent, hogy kedves atyánkfiához, Gezanowski úrhoz küldje el angyalát, és őt társával együtt kegyelmeitekhez szerencsésen vezesse el. Kegyelmeitek pedig legyenek hírrel, ha csak az ügyre vonatkozó dolog történik. Biztosítlak Benneteket arról, hogy jóakarattal vagytok irántatok. Istenre és az ő kegyelmére bízva kegyelmeitek zárom [levelem], 1Kor 12,13: Vigyázzatok, álljatok meg a hitben, legyetek férfiak, legyetek erősek. Minden dolgotok szeretetben menjen végbe!⁵⁸ Kegyelmeiteknek, szeretett uraim és nagyon drága atyámfiak az úrban, a sírig atyafiuk, kegyelmeitek szerető és alázatos szolgáljuk maradva.

Az Úr születésének 1711. éve utolsó napján.

Tobiasz Wilkowski

Címzés:

Az Úrban oly szeretett és drága atyámfiainak, kik mindenhol laknak Kolozsváron átadassék.

⁵⁷ A mondatot a szöveget közlő Tazbir sem igazán érti. A szövegkörnyezet ismeretében értelmeztük.

⁵⁸ A hely valójában az 1Kor 16,13–14.